

Prof. Dr.
 Davud IŞIKDOĞAN
Dicle Üniversitesi
Prof, Dicle University
isikdogan@hotmail.com

Doktora Öğrencisi
 Nursena DEMİRKOL
Dicle Üniversitesi
Ph.D. Std, Dicle University
nursenayokus@gmail.com

ASR-I SAADETTEN CUMHURİYETE KADAR OLAN DÖNEMDE KADINLARIN EĞİTİMİ VE SOSYAL KONUMU

EDUCATION AND SOCIAL POSITION OF
WOMEN IN THE PERIOD FROM GOLDEN
AGE TO THE REPUBLIC

ARTICLE INFORMATION | MAKALE BİLGİSİ

Research Article | **Article Type** | **Makale Türü** | Araştırma Makalesi

05.11.2024 | **Date Received** | **Geliş Tarihi** | 05.11.2024

24.12.2024 | **Date Accepted** | **Kabul Tarihi** | 24.12.2024

Ethical Statement | Ethical rules were followed during the preparation of this study

Etik Beyanı | Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur

Yes - Turnitin - intihal.net | **Plagiarism Checks**

Benzerlik Taraması | Yapıldı - Turnitin - intihal.net

No conflict of interest declared | **Conflicts of Interest**

Çıkar Çatışması | Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

No funds, grants, or other support was received | **Funding**

Finansman | Fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.

[CC BY NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

| **License**

Lisans | [CC BY NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

| **OPEN ACCESS**

Author Contributions | The authors contributed equally to the work.

Yazar Katkıları | Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkıda bulunmuştur.

Ethics Committee Approval | The study subject does not require ethics committee permission.

Etik Kurul Onayı | Çalışma konusu etik kurul iznini gerektirmemektedir.

ASR-I SAADETTEN CUMHURİYETE KADAR OLAN DÖNEMDE KADINLARIN EĞİTİMİ VE SOSYAL KONUMU

ÖZET

Tarih boyunca kadınların eğitim faaliyetlerinde yer alıp almaması ve toplum içerisinde nasıl konumlandırıldığı sosyal statülerine bağlı olarak değişiklik göstermiştir. İslam dini gelmeden önce kadınların toplumda değersiz kabul edildiği, sosyal ve eğitsel haklarından mahrum bırakıldığı bilinmektedir. Kadınla erkek arasında herhangi bir ayırım yapmayan ve toplumda kadınlara dönük olumsuz bakışın kırılmasını sağlayan İslam, eğitimi hem kadına hem erkeğe farz kılmıştır. Bu çalışmanın amacı, İslamiyet'in gelişinden Cumhuriyet Dönemi'ne kadar geçen süreçte kadının toplumdaki yerini, bu süreçlerde kadınlara yönelik tutumlarda olumlu veya olumsuz ne tür gelişmeler yaşandığını ve kadınların eğitim faaliyetlerine katılım düzeylerini tespit etmektir. Bunun yanı sıra İslam geleneğinde kadınların eğitimi hususunda meydana gelen olumsuz tutumların nedenlerini ortaya koymak da araştırmanın diğer bir amacıdır. Çalışmada ilk dönem eğitim faaliyetlerinden Cumhuriyet'in ilanına kadar olan dönemler incelenmiş, Cumhuriyet Dönemine yer verilmemiştir. Çalışma sırasında özellikle İslam tarihinde kadının eğitim faaliyetlerini ve sosyal hayattaki yeri ele alan kaynaklar taranmış, konuyla ilgili ayetler ve Hadis-i Şerifler incelenmiş, çalışmaya konu olan dönemin edebi eserleri gözden geçirilmiştir. Sonuç olarak kadının eğitimdeki ve toplumdaki yerinin dinamik bir süreç izlediği görülmüştür. Asr-ı Saadet döneminde İslami anlayışla beraber kadının toplumdaki olumsuz imajı son bulmuş, Kur'an'ın kadın ile erkeği eşit olarak muhatap almasının sünnet ile desteklenmesiyle kadının toplumsal rolü yeniden inşa edilmiştir. Ancak Kur'an ve sünnet eksenli bu anlayışın tarihsel seyir içinde her zaman devam etmediği, bazı dönemler toplumsal geleneklere bağlı olarak, bazı dönemlerde de İslami esasların yanlış anlaşılması ve uygulanması neticesinde kadınların sosyal hayatın dışına itildiği ve eğitim faaliyetlerinden uzaklaştırıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Kadın, Sosyal Konum, İslam, Cahiliye.

EDUCATION AND SOCIAL POSITION OF WOMEN IN THE PERIOD FROM GOLDEN AGE TO THE REPUBLIC

ABSTRACT

Islam, which does not make any distinction between men and women and allows the deconstruction of the negative view of women in society, has made education obligatory for both men and women. This study aims to determine the place of women in society in the period from the advent of Islam to the Republican Period, what kind of positive or negative developments have been experienced in attitudes towards women, and the level of participation of women in educational activities. In addition, another purpose of the research is to reveal the reasons for the negative attitudes that occur in the Islamic tradition regarding women's education. In the study, the periods from the first semester's educational activities to the Republic's proclamation were examined and the Republican Period was omitted. During the study, sources dealing with women's educational activities and place in social life, especially in Islamic history, were scanned, verses and Hadiths related to the subject were examined, and literary works of the period subject to the study were reviewed. As a result, it has been seen that the role of women in education and their place in society has historically followed a dynamic process. During the age of Bliss, with the Islamic understanding, the negative image of women in society came to an end, and the social role of women was reconstructed by supporting the Sunnah, which stated that the Qur'an treats women and men equally. However, it has been determined that this understanding based on the Qur'an and Sunnah does not always continue in the historical course, and some periods, depending on social traditions, and some periods, women are again pushed out of social life and removed from educational activities as a result of misunderstanding and application of Islamic principles.

Keywords: Education, Women, Social Position, Islam, Ignorance.

1. GİRİŞ

İslam dini terbiye, ilim, eğitim ve ahlak dinidir. Nitekim Kur'an ayetlerinin tamamında Hz. Muhammed (sav) aracılığıyla doğrudan ya da dolaylı olarak insanlara bir şeyler öğretilmektedir. Hz. Muhammed (sav) vahiy yoluyla aldığı bilgileri kendi ümmetine öğretme noktasında sorumlu kabul edilmiştir.¹ Kur'an-ı Kerim'deki ayetlere bakıldığında insanın kendini tanımasına teşvik eden 350, yeryüzünü araştırmaya yönelten 50, eğitime ve bilime işaret eden yaklaşık 750 ayet olduğu görülmektedir. Bunun yanında insanı aklını kullanmaya yönlendiren yaklaşık 65, bilgisizliği ve cehaleti eleştiren 25 ayet vardır. İslam dini gerek dünya gerekse ahiret için bilinmesi gerekli her türlü şeyi öğrenmeyi emretmiştir (Kayadibi, 2012, s. 33-34).

Ayetlerin yanı sıra hadisler incelendiğinde de İslam dininde eğitime ne kadar önem verildiği anlaşılmaktadır. "Yalnız Allah'ın kendisine ihsan ettiği malı hak yolunda harcıyıp tüketen kimse ve Allah'ın kendisine verdiği ilimle yerli yerince hükmeden ve onu başkalarına da öğreten kimseye gıpta edilir." (Buhârî, İlim 15, Zekât 5, Ahkâm 3, İ'tisâm 13, Tevhîd 45; Müslim, Müsâfirîn 268), "İlim öğrenmek için yolculuğa çıkan kişi, evine dönünceye kadar Allah yolundadır." (Tirmizî, İlim, 2), "İlim, her kadın ve erkek üzerine farzdır." (İbn Mâce, Mukaddime, 17). Hz. Muhammed (sav), toplum içerisinde eğitimin yaygınlaştırılmasını teşvik etmiş, kendi öğretilerinin başkalarına da aktarılmasını istemiştir. Bu hususta; "İlim öğrenin ve onu insanlara öğretin." (İbni Mâce, Mukaddime, 17) , "Siz benden işitiyorsunuz, sizden de başkaları işitir. Sizden işitenden de bir başkası duyar." (Buhârî, İlim, 3) gibi hadislerle ilmin toplumun her tabakasına yayılmasını tavsiye etmiştir.

Kur'an ilim öğrenme noktasında kadın-erkek ayrımı yapmamış, herhangi bir cinsiyeti öne çıkarmadan tüm insanlığı okumaya, bilgi edinmeye davet etmiştir. Ancak İslam dininin nazil olduğu zamana kadar Arap dünyasında kadınlar hayatın birçok alanında geride kaldığı gibi ilim öğrenme konusunda da geride kalmışlardır. Temel insani haklarından bile mahrum bırakılan kadınların ilmi faaliyetlerde de yeterince var olamaması şaşırtıcı bir durum değildir. İstisnai olarak ileri gelen bazı ailelere mensup olan kadınlar bu haktan yararlanabilmişse de genel itibari ile kadınlar eğitim faaliyetlerinin içerisinde yer almamışlardır (Aktaş, 1997, s. 246). İslam'ın gelmesiyle beraber kadınlar gerek sosyal hayatın gerekse de eğitim hayatının içinde var olmaya başlamış, o dönemin eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü mekân olan mescitlerde bulunmuşlar, buradaki ilmi faaliyetlerden istifade etmişlerdir (Gözütok, 2016, s. 195).

Zamanla İslam dininin yanlış anlaşılması ve yorumlanması neticesinde ortaya çıkan hatalı yorumlar, geleneğin terk edilememiş ve dine tercih edilmiş olması gibi faktörler ataerkil bir anlayışla kadının sosyal hayattan uzaklaştırılmasına sebep olmuş, kadının eğitim hakları elinden alınmış veya yalnızca dini ilimlerle ilgilenmesine müsaade edilmiştir. Kur'an'ın indirilmesiyle toplumda meydana gelen değişim ve dönüşüm, Hz. Peygamber'in eğitim-öğretim konusundaki yaklaşımı ve gösterdiği çaba sonraki dönemlerde sürdürülememiştir. Kadınların hakları ve sorumluluklarına dair hususlar Kur'an ve sünnetteki bağlamından koparılmış, temel kaynaklarla uyumlu olmayan uygulamalar bu kaynaklara dayandırılarak İslam dinine yöneltilen eleştirilerin odak noktasını oluşturmuştur (Akkaya, 2012, s. 155; Aksoy, 2021, s. 32; R. Altınay, 2004, s. 100).

Neticede, kadının sosyal konumu ve eğitim hayatındaki yeri ile ilgili olarak İslam medeniyeti ile birlikte büyük ve pozitif yönde bir kırılma yaşandığı söylenebilir. Kur'an'da hem kadın hem de erkeğin muhatap alınması ve bunun sünnet ile desteklenmesi toplumda kadına dönük cahiliye

¹ Resulüm! Biz seni, insanları hem müjdelemen hem de uyarman için hak din ile gönderdik. Sen vazifeni hakkıyla yapıyorsun; dolayısıyla cehennemlik olanlardan sorumlu tutulacak değilsin!" Bakara 2/119

anlayışının ortadan kaldırması noktasında bir başlangıç teşkil etmiştir. Ancak bu yaklaşımın bazı dönemlerde devam etmediği, kadınların aleyhine bir seyir izlediği söylenebilir. Konuyla ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde, karşımıza alana katkı sağlayan geniş bir literatür çıkmaktadır (Acar, 2019; R. Altınay, 2004; Bıçak, 2007; Bolelli, 2018; Demircan, 2015; Gözütok, 2016; Gürses, 2021; Hizmetli, 2018; Karaca, 2010; Karan, 2020; Kazıcı, 2020; Kuşçu, t.y.; Önder, 2013; Piyadeoğlu, 2011; Savaş, 1994; Seçen, 2020; Türk, 2022). Bu çalışmalardan bir tanesi de Ayşe Çetin'in hazırlamış olduğu "İslam'ın İlk Asrında Kadın Algısı ve Eğitimi" adlı yüksek lisans çalışmasıdır (Çetin, 2021). Çalışmada; "İslam'ın ilk asrında kadınların eğitimi nasıldı?", kadınların eğitime katkıları nelerdir?", "Kadınların eğitimi konusunda ortaya çıkan olumsuz tutum ve davranışların nedenleri ve bu nedenlerin kaynağı nelerdir?" gibi sorulara cevap aranmıştır. Bunun yanı sıra, Akkaya'nın hazırlamış olduğu "Hz. Peygamber'in (sav) Kadınların Sosyal Hayattaki Konumu ve Ahlaki Eğitim İle İlgili Hadislerinin Eğitsel Açıdan Değerlendirilmesi" adlı yüksek lisans çalışmasında Hz. Muhammed'in (sav) hadisleri arasından kadınların sosyal konumu ve ahlaki özellikleriyle ilgili olanları seçilerek eğitsel açıdan değerlendirilmiştir (Akkaya, 2012). Bu çalışmada İslam'ın ilk asrından itibaren sırasıyla Hulefa-i Raşidin dönemi, Emeviler dönemi, Abbasiler dönemi, Selçuklu dönemi ve son olarak Osmanlı döneminde kadının toplumsal hayattaki yeri ve eğitimi faaliyetlerindeki konumu tespit edilmeye çalışılmış ve bu dönemlerde "Kadının sosyal konumu ve eğitimi konusunda ortaya çıkan olumsuz tutum ve davranışlar nelerdir?" sorusuna cevap aranmıştır. Bu çalışmada ele alınan konu, Asr-ı Saadet'ten Cumhuriyet'e kadar kadınların sosyal konumu ve eğitimi olup, mevcut literatürdeki eksiklikleri gidermeyi hedeflemektedir. Önceki çalışmalar genellikle belirli dönemlere odaklanmış (örneğin, Emeviler, Abbasiler, Osmanlı dönemi) ve kadınların sosyal konumu ile eğitimi dönemsel bağlamda ele almıştır (Akkaya, 2012; Aksoy, 2021; R. Altınay, 2004; Birekul, 2018; Demircan, 2015; Gürses, 2021; Karaca, 2010; Karan, 2020; Seçen, 2020; Yılmaz, 2016). Ancak bu yaklaşım, konunun tarihsel sürekliliğini ve dönemler arası ilişkiyi yeterince ortaya koymamaktadır. Bu çalışma, kadınların sosyal ve eğitsel durumlarını Asr-ı Saadet'ten itibaren kronolojik bir bakış açısıyla ele alarak dönemler arası geçişleri ve süreklilikleri incelemeyi; böylece alan yazınındaki bu önemli eksikliği doldurmayı hedeflemektedir. Çalışmada, kadınların sosyal ve eğitsel durumları Asr-ı Saadet'ten itibaren kronolojik bir bakış açısıyla ele alınarak dönemler arası geçişler ve değişimler bütüncül bir yaklaşımla incelenmeye çalışılmaktadır. Araştırma konusu uzun bir süreci kapsamaktadır. Bu haliyle amaç, her bir dönemi detaylı olarak incelemek değil, tarihi süreçte kadınların sosyal konumunun ve eğitiminin nasıl bir seyir izlediğini tespit etmektir.

Nitel olan bu çalışmada en sık başvurulan yöntem betimsel içerik analizi yöntemidir. Yöntem gereğince araştırma konusuyla ilgili ulaşılan kitap, tez, makale ve edebi eserler gibi kaynaklar bilimsel esaslara uygun olarak incelenmiş, elde edilen veriler değerlendirilmiştir. Değerlendirmeler yapılırken tarihsel bilgiler derlenerek İslam'da kadın eğitimine dair genel bir bilgilendirme amaçlanmıştır. Süreçte kadınlarla ilgili eğitim kurumları ve eğitim süreçleri, çalışmanın niteliğine uygun olarak detaylandırılmamıştır.

2. İSLAMİYET'TEN ÖNCE KADININ EĞİTİMİ VE SOSYAL KONUMU

İslamiyet'ten önceki dönemde Arap toplumunda "yerleşik" ve "göçebe" olmak üzere iki farklı yaşam tarzı göze çarpmaktadır. Bu dönemde yerleşik ya da göçebe olması fark etmeksizin kadınların yasal statüleri genel olarak hürler ve cariyeler olarak ikiye ayrılırdı. Seçkinler, soylu ailelere mensup kadınları ifade etmek için kullanılırken bedeviler hayvancılıkla geçinen taşralı kadınları sınıflandırmak için kullanılırdı. Arap toplumunda sınıfsal ayırım çok net ve keskindi. Bu durum soylu kadınlar ile diğer kadınlar arasında da açıkça görülmekteydi (Aksoy, 2021, s. 28).

Bu nedenle cahiliye dönemindeki kadınların sosyal haklarının ve konumunun kişiden kişiye farklılık gösterebileceğini, kadınların aleyhine olan uygulamaların o dönemde yaşayan tüm kadınlar için geçerli olmadığını belirtmek gerekir. Bununla birlikte İslamiyet'ten önce Arap toplumunda cinsiyet eşitsizliği olduğu, kadınların çoğunluğunun sosyal hayatta bir karşılıklarının olmadığı hatta kız çocuklarının bir utanç vesilesi olduğu bilinmektedir. Nitekim Nahl Suresi'ndeki "Onlardan birine bir kız müjdelendiğinde, öfkelenerek yüzü mosmor kesilir. Aklınca verilen müjdenin kötülüğünden dolayı halktan gizlenir. Böyle bir alçaltıcı duruma rağmen onu yanında mı tutsun yoksa toprağa mı gömsün! Görün işte, ne kötü bir yargıda bulunuyorlar!" (Nahl 16/58,59) ayetlerinden de anlaşılacağı üzere o dönemde bazı ailelerde kız çocukları diri diri toprağa gömülerek büyük bir vahşetin öznesi olmuştur.

İslam öncesi Arabistan'da kadınların sosyal konumuna dair Hz. Ömer (r.a.): "Bizler cahiliye döneminde² kadınlara değer vermezdik. İslamiyet geldiğinde Allah'ın kadınlardan bahsettiğini görünce onların da bizler üzerinde hakları olduğunu öğrendik." (Buhârî, Libas, 31, Tefsir, 66; Müslim 1426: Talak, 32) demiştir. Bu dönemde toplumda asabiyet ve kabilecilik anlayışı gibi unsurlar erkek çocukların daha üstün tutulmalarına neden olmuştur. Çünkü bu dönemde kabileler arası savaşlar oldukça yaygındı. Bir kabilede eli silah tutan kişi ne kadar çoksa, savaşta galip gelmek, fazla ganimet toplamak ve sosyal hayatta söz sahibi olmak o denli mümkündü. Kadınlar ise bahsedilen vasıflardan mahrum olduğundan aileler kız çocuğu olduğunda utanır, erkek çocukları olduğunda iftihar ederlerdi (Bayraktar, 2005, s. 82). Bu durum çocukların eğitsel faaliyetlerine de yansımıştır. Çocuklara verilen eğitim daha çok günlük hayatta işlerine yarayacak pratik bilgilerden ibarettir. Bu doğrultuda erkek çocuklara savaş ve avlanma stratejileri öğretilirken kız çocuklara ise ev işleri öğretilmiştir (Demircan, 2015, s. 115).

İslam öncesi Arap toplumunda güçlü bir edebi geleneğin olduğu bilinmektedir. Özellikle şiir, bu sözlü geleneğin en önemli parçasıydı. Şiirler, bir kabileyi veya bireyi takdir etmek ya da eleştirmek için bir araç olarak kullanılıyordu. İyi bir şaire sahip olan kabileler bununla övünürler, şairler de Arapların meşhur ve büyük panayırlarında boy göstererek şiirlerini yarıştırdıkları (Çetin, 2021, s. 6). Ancak kadınların bu eğitim faaliyetlerinin içinde yer aldığını söylemek güçtür. Okuryazarlık erkekler arasında daha yaygın durumdayken kadınlarda çok sınırlıydı. Belâzurî'ye göre, cahiliye döneminde Medine'de okuma yazma bilen on bir kişi, Kureyş kabilesinde ise 17 kişi bulunmaktaydı. Belâzurî, bu kişilerden yedi tanesinin kadın olduğunu belirtmiştir. Okuryazarlar arasında Ebu Ubeyde b. el-Cerrah Ömer b. Hattab, Osman b. Affan, Ali b. Ebî Talip, Yezid b. Ebî Süfyan gibi erkekler bulunurken, Ümmü Külsüm bint Ukbe, Şifa bint Abdullah el-Adeviyye ve Kerime bint Mikdâl gibi kadınlar da bulunduğu bilinmektedir (el-Belâzurî, 2013, s. 539-542) Bu dönemdeki sosyal yapı ve kültürel kodlar kadınların her türlü eğitim faaliyetlerine erişimine engel teşkil etmekteydi. Neticede Hz. Hatice gibi zengin ve soylu kadınlar ticari ve sosyal hayatta varlık gösterebilirken diğer kadınların birçok şey gibi eğitim hakkından da mahrum bırakıldığı söylenebilir (Gözütok, 2017, s. 27).

3. İLK DÖNEM İSLAM TOPLUMUNDA KADININ EĞİTİMİ VE SOSYAL KONUMU

İslam dini doğuştan gelen cinsiyet, soy veya sosyal statü gibi unsurları bir üstünlük aracı olarak kabul etmez. Bununla birlikte, üstünlük sadece takva ve sorumlulukları olması gerektiği şekilde

² Kur' ani bir perspektifle bakıldığında cehalet kavramı Allah'tan ve onun emirlerinden uzaklaşmayı ifade etse de Mekke halkının toplumsal hayattaki okuryazarlık seviyesi ve evrensel bilgi birikimi açısından eksikliği göz önüne alındığında bu açıdan da toplumda bir "cahiliye dönemi" yaşandığından bahsedilebilir.

yerine getirme prensibine dayandırılır.³ İslamiyet'ten önceki bir takım dinler ve sistemler, soy, cinsiyet ve etnik köken gibi özellikleri üstünlük olarak görürdü. Bu nedenle, kadın olmak, soylu bir ırktan olmamak, belirli ailelere mensup olmamak kişinin adaletsizlik ve eşitsizlikle karşı karşıya kalmasına neden olmaktadır. Bu çerçevede, İslam öncesi dönemlerde kadınların birçok hakkını kısıtlamıştı. Örneğin; Antik Yunan filozoflarının çoğu, erkeğin ve kadının eşit olmadığını ve erkeğin kadına nazaran daha üstün olduğunu düşünmekteydi. Nitekim Platon, erkeklerin bütün işlerde kadınlardan daha üstün olduğunu savunurken (Boyacı, 2014, s. 226), Aristoteles, kadınların akıl gücü bakımından erkeklerden daha düşük seviyede olduğunu ve istikrarsız bir düşünme yeteneğine sahip olduğunu iddia etmiştir (Karaaslan, 2016, s. 164). Hint toplumunda ise, kadınlar bekârken babasının, evlilik sonrasında ise eşinin otoritesi altındaydı. Kocasını öldüğünde ise oğluna itaat etmek zorundaydı (Harman, 2001, s. 83). Kutsal metinlere bakıldığında ise örneğin İncil'de geçen bazı ayetlerde "Kadınlar toplantılarınızda sessiz kalsın. Konuşmalarına izin yoktur. Kutsal Yasa'nın da belirttiği gibi, uysal olsunlar." (İncil, 2022 Korintliler, 14: 34), "Öğrenmek istedikleri bir şey varsa evde kocalarına sorsunlar. Çünkü kadının toplantı sırasında konuşması ayıptır." (İncil, 2022 Korintliler, 14: 35), "Kadının öğretmesine, erkeğe egemen olmasına izin vermiyorum; sakın olsun." (İncil, 2022 Timoteos, 2: 12) gibi ifadeler ile kadınların sosyal ortamlarda daha pasif bir role yönlendirildiği anlaşılmaktadır. Yahudi metinlerinde ise, "kadının Hz. Âdem'in yasaklanan ağaçtan yemesine vesile olduğu için lanetlendiği" (Tevrat, 2023 Tekvin 3:17) ve "Erkeğin Allah'ın katında iyi bir kul kabul edilmesi için kadınlardan kaçıp kurtulması gerektiği aksi halde günahkâr sayılacağı" (Tevrat, 2023 Vaiz 7:26) gibi ifadeler yer almaktadır. Görüldüğü üzere kadınlara yönelik olumsuz bakış sadece Cahiliye Dönemine ve Arap toplumuna özgü bir tutum değildir. Tarihi süreç içerisinde birçok toplumda kadının varlığı ve statüsü tartışma konusu olmuştur. Bu noktada belirtmek gerekir ki; özellikle kutsal metinlerde geçen kadınlara yönelik olumsuz ifadelerin orijininin koparılmış, sosyal baskıdan etkilenerek ve tahrif sonucu yazılmış yorumlar olması kuvvetle muhtemeldir. Yine de o günkü toplum yapısının kadına dair bakışını gözler önüne sermektedir.

Görüldüğü üzere kadın hakları, İslam'ın doğuşuna kadar neredeyse tüm toplumlarda göz ardı edilmiştir (Aksoy, 2021, s. 36). Allah'ın hem erkeğe hem kadına eşit haklar verdiği gerçeği unutulmuş, kadının toplumla bağı koparılarak temel haklarından yoksun bırakılmış, fitne sebebi olarak görülmüş ve toplum dışına itilmiştir. Son peygamber Hz. Muhammed (sav) ve İslam dininin gelişi ile birlikte kadınların sosyal ve kültürel konumları değişmeye başlamıştır. Kur'an-ı Kerim'de yer alan "Ey İnsanlar! Sizi tek bir özden yaratan, aynı özden eşinizi de yaratan ve böylelikle sayısız erkek ve kadın meydana getiren Rabbinize itaatsizlikten sakının..." (Nisâ 4/1), "O Allah ki sizi tek bir özden yarattı, eşinizi de aynı özden meydana getirdi." (Zümer 39/6) ayetleriyle toplumda kabul edilen görüşün aksine yaratılış itibarıyla kadının erkekten herhangi bir farkının olmadığı ifade edilmiştir. Bunun yanında Allah'a kulluk noktasında hem kadının hem de erkeğin sorumluluğunun bulunduğunu ve bu sorumluluk sonucunda elde edilecek mükafatın da hem kadın hem de erkek için zayı olmayacağını belirtmiştir.⁴

İslam dininin gelmesiyle birlikte kadınlar toplumsal hayatta daha çok görünür olmuşlar ve hak ettikleri değeri elde etmişlerdir. Kadınlar toplumsal, mali ve hukuki haklar elde etmenin yanı

³ "Ey insanlar! Biz sizi bir erkekle bir kadından yarattık. Birbirinizi tanıyıp sâhip çıkmamız için milletlere, sülâlelere ayırdık. Şunu unutmayın ki Allah'ın nazarında en değerli, en üstün olanınız, takvada en ileri olandır. Muhakkak ki Allah her şeyi bilir, her şeyden hakkıyla haberdardır." (Hucurat 49/13)

⁴ "Rableri onlara şu karşılığı verdi: 'Ben erkek olsun kadın olsun sizden hiçbir çalışanın amelini zayı etmeyeceğim. Sizler birbirinizdensiniz.'" (Al-i İmran 3/195).

sıra ilim öğrenme konusunda da ön plana çıkmışlardır (Aktaş, 1997, s. 252). İslam inancına göre ister kadın ister erkek olsun her insan ilim öğrenmekle, düşünmekle, araştırma yapmakla ve daha fazla bilgi edinmekle sorumludur (Kayadibi, 2012, s. 2-3). Kendisine indirilen vahiyleri herkese ulaştırmakla görevli olan Hz. Muhammed (sav) de kadının ve erkeğin eğitimi konusunu teşvik etmekle kalmamış aynı zamanda bu konuda yoğun çaba içerisinde olmuştur. İslam dini ilmin önündeki dini ve coğrafi sınırları kaldırmış, (Gözütok, 2017, s. 186) bilgiye ulaşmanın tüm Müslümanlar için bir görev olduğunu vurgulamıştır.⁵ (İbn Mâce, Mukaddime, 17)

Peygamberimiz yüz yüze eğitim metodunu hem kadın hem erkek tüm Müslümanların eğitim faaliyetlerinde oldukça sık kullanmıştır (Gözütok, 2017, s. 187). Örneğin, Esmâ bint Umeys'e zor durumda kaldığında yapacağı duayı öğretmesi, (Ahmed b. Hanbel, 1995, s. 577) Ümmü Süleym'e namazda okunacak duaları öğretmesi gibi örnekler kadınların merak ettiklerini sormak için istedikleri zaman Hz. Muhammed (sav)'den yüz yüze bilgi alabildiklerini göstermektedir (Gözütok, 2017, s. 49).

Hz. Muhammed'in (sav) Medine'ye hicreti sonrasında Mescidi Nebevi'nin yanına Suffa inşa edilmiş, bu durum eğitim öğretim faaliyetlerine hız kazandırmıştır. Suffa'nın içindeki bir bölüm kadınlara tahsis edilmiş ve kadınların da eğitim öğretim faaliyetlerinde yer almaları sağlanmıştır⁶ (Akyüz, 2006, s. 230-232). Ebu Said el-Hudri'nin rivayetine göre kadınlar bir defasında Hz. Muhammed'e (sav): "Senin sohbetini erkekler daha fazla dinleme fırsatı buluyorlar. Bu nedenle bize de bir gün tahsis et" deyince Resulullah (sav) kadınlarla buluşmak üzere bir gün belirledi. Kadınlar, belirlenen günde Hz. Muhammed'in (sav) yanına geldiler. O da kadınlara nasihatte bulundu ve onlara bazı konularda bilgi verdi. Görüldüğü üzere kadınlar Hz. Muhammed'in sohbetlerinden daha fazla istifade edebilmek için kendilerine bir gün ayırmalarını istemiş, Hz. Muhammed'de onların bu isteğini geri çevirmemiştir. Bunun yanı sıra birçok kaynakta kadınların Resulullah'ın evine giderek onunla sohbet ettikleri ve dini konularda bilgisine başvurdukları belirtilmektedir (Müslim, Hayız, 8; Dârimî, Vudû, 80; Tirmizî, Vitr, 19).

Peygamber Efendimizin (sav) kadın eğitimine bu denli önem vermesinin temel nedeni, her kadının kendi evinde aynı zamanda bir öğretmen gibi çocuklarının eğitim vazifesini üstlenen bir anne rolünde olmasıdır (Canan, 1996, s. 26-27). Hz. Muhammed (sav): "Her çocuk İslam fıtratı üzere doğar. Sonrasında anne ve babası onu ya Hıristiyan ya Yahudi veya Mecusi yapar." (Buhârî, Cenâiz, 80) buyurarak ailenin çocukların dini tercihlerinde çok önemli bir rol üstlendiğini vurgulamıştır. Çocuklar, annelerinin vereceği eğitim sayesinde dinlerinin öngördüğü nitelikte birer insan olabilirler (Çevikoğlu, 2005, s. 200). Allah tarafından verilen kutsal bir görev olan annelik, hayat boyu süren bir meslek ve sanattır. Bu kutsal görevi layıkıyla yerine getirebilmek ancak en iyi eğitimi alarak yetiştirilmiş kadınlar tarafından mümkün olabilir (Tunç, 1998, s. 32).

Peygamberimiz (sav), yalnızca kadınların eğitimiyle ilgilenmemiş, aynı zamanda kız çocuklarının eğitimlerine ve iyi bir şekilde yetiştirilmelerine de önem vermiştir. "Her kim erinliğe ulaşınca

⁵Kaynaklara göre, Peygamber Efendimiz, bir ortamda bir kadının ilim talep etmesi üzerine ilim öğrenmenin farz olduğunu ifade etmiştir. Ümmü Kesir binti Yezid el-Ensariye'den nakledilen bir hadise göre: "Ben kız kardeşimle birlikte Resulullah'ın (sav) yanına gittim ve 'Ey Resulullah, kardeşim sana bir soru sormak istiyor, fakat utanıyor.' dedim. Resulallah (sav) : 'Sorsun. Zira ilim talep etmek farzdır.' buyurdu." (Ebu Nu'aym, 3554; İbni Esir, 371). Bu hadis, Peygamber Efendimizin kadınların da erkekler gibi ilim talep etmeleri gerektiğini vurgulayan tutumunu açıkça göstermektedir.

⁶ Kadınlar ilim öğrenme konusunda oldukça ve Mescide devam konusunda oldukça titiz davranmışlardır. (Hatiboğlu, 2004, s. 49-50). Peygamberimiz (sav) bu hassasiyete binaen "Keşke şu kapıyı kadınlar ayırsaydık." buyurmuştur (Ebu Davud, Salât, 17/ 54). Hz. Muhammed (sav) kadınların mescitte bulunmalarını teşvik etmiş ve kendisine mescide giderken giyecek kıyafeti bulunmadığını belirten kadına bir kadından ödünç elbise almasını tavsiye etmiştir. (Ebu Davud, Salât, 238-241).

dek iki kız çocuğunun nafakasını, bakımını, terbiyesini ve yetiştirilmesi sorumluluğunu üstlenirse, o kişi kıyamet gününde (iki parmağını yan yana getirerek) benimle birlikte şöyle olacaktır.” (Müslim, Birr, 149) buyurmuştur. Bu kapsama ayrıca cariyeler de dâhil edilmiş ve onların eğitimi noktasında da hassasiyet gösterilmiştir. Peygamberimiz (sav) "Bir erkek, cariyesini güzelce terbiye eder, ona iyi bir eğitim verir, sonra azat edip onunla evlenirse ahirette iki kat ecir kazanır." (Buhârî, İlim, 31) buyurmuştur. Bunun dışında kölelere "cariyem", "kölem" şeklinde seslenilmesinin uygun bulmayıp, onlara "oğlum", "kızım" diye seslenmeyi tavsiye etmiştir (Buhârî, İtk, 17; Ebû Dâvûd, Edep, 83). Bu hadisler ışığında Hz. Peygamber (sav)'in toplumun her bir ferdinin eğitilmesi ve şahsiyetinin korunması konusu üzerinde önemle durduğu söylenebilir.

Peygamberimiz (sav) kadın eğitimini, sadece Kur'an ve dini bilgilerle sınırlı tutmamış, kadınların her alanda eğitim almalarını amaçlamıştır. Ayrıca kadınların ekonomik faaliyetlerde bulunmalarını desteklemiştir. İslamiyet'in ilk dönemlerinde kadınlar, evdeki günlük işler dışında tarım, ticaret, sanatkârlık, yün eğirme, koku satma, deri işleme, dokumacılık, örgü yapma, ilaç yapma, okuma-yazma öğretme, hasta bakıcılığı ve savaş esnasında erkeklere yardım etme gibi çeşitli işlerde de çalışmışlardır (Savaş, 1994, s. 279-280).

Kadınlar geçmişten bugüne zaman zaman toplumsal hayattan dışlanmış, eğitim hayatından mahrum bırakılarak en temel hakları ellerinden alınmıştır (Aksoy, 2021, s. 33; Kazıcı, 2020, s. 71; Türk, 2022, s. 3019). Hz. Peygamber'in (sav) yaşadığı toplumda kadınların görüşlerine pek değer verilmezken O, hem eşlerinin hem de kadın sahabelerin görüşlerini önemsemiş ve zaman zaman onlarla istişarelerde bulunmuştur (Vakîdî, 2016, s. 378, 524). Kadınların erkeklerle eşit şekilde eğitim almasını teşvik eden Hz. Peygamber (sav), onların mescide gelmelerini istemiş ve erkeklerin de bu konuda engelleyici bir tutum sergilememelerini istemiştir (Buhârî, Sıfatu's Salât, 82; Müslim, Salât, 184; Ebu Davud, Salât, 53; Tirmizî, Salât, 400).

Hz. Peygamber'in (sav) eşleri ve kızları da, hem İslam toplumunun inşasında hem de toplumsal hayatta önemli roller üstlenmişlerdir. Örneğin, Hz. Hatice, Peygamber'in (sav) en büyük destekçisi olarak maddi ve manevi katkılarıyla İslam'ın ilk dönemine öncülük etmiştir (Hamîdullah, 1980, s. c.I, 181). Hz. Ayşe, derin ilmi birikimi ve hadis rivayetlerindeki yetkinliğiyle dini bilginin aktarılmasında öncü olmuştur (Zerkeşî, 2015, s. 177). Hz. Hafsa, Kur'an'ın yazılı olarak muhafaza edilmesinde önemli bir rol oynarken (İbn-i Sa'd, 1985, s. 467), Hz. Zeynep, sanatkârlık, yardımlaşma ve sosyal dayanışmada örnek bir şahsiyet olarak öne çıkmıştır (Hamîdullah, 1980, c. II, s. 567). Bu kadınlar, İslam toplumunda kadınların aktif roller üstlenebileceğini göstermiştir.

Hz. Peygamber (sav) döneminde onun ailesi dışındaki kadınların da çeşitli iş kollarında görev aldıkları görülmektedir. Örneğin, Peygamber Efendimizin (sav) azatlı kölesi Bereket, Hz. Hatice'nin erken vefatı dolayısıyla çocukların terbiye ve eğitim işiyle ilgilenmiştir (İbnu'l-Esir, t.y., s. 90). Bu dönemde dini ilimlerde adından söz ettiren kadınlara, Esmâ binti Yezid el-Ensâri, Zeyneb binti Ebi Seleme, Hayra binti Ebi Hadrâd, Ümmü Derda es-Suğra gibi kadınlar örnek verilebilir (İbn Abdilberr, 1992, s. 908,951; İbnu'l-Esir, t.y., s. 17). Diğer yandan Büsre binti Safvan kuaförlük, Ku'aybe binti Said hemşirelik yapmış (İbn Abdilberr, 1992, s. 905; İbnu'l-Esir, t.y., s. 111), Şifa binti Abdullah zabıta olarak görevlendirilmiş (İbn Abdilberr, 1992, s. 4) ve İslam dininin yayılmasına aktif olarak destek vermişlerdir. Kendi hak ve sorumluluklarının farkında olan kadınlar, toplumsal ve hukuki alanda erkeklerle eşit bir konuma sahip olmuştur. Ayrıca, Hz. Peygamber (sav), kadınların kendi vefatından sonra cahiliye dönemi anlayışıyla yeniden zarar görmelerinden endişe etmiş ve veda hutbesinde kadın haklarının korunmasını özellikle vasiyet

etmiştir. (Çetin, 2021; Önder, 2013). Görüldüğü üzere cahiliye toplumu, İslamiyet'in gelişi ile birlikte birçok alanda önemli değişiklikler ve gelişmeler yaşamıştır. Bu noktada kadınların sosyal statüsü ve eğitimi konusunda belirgin ve olumlu yönde değişim yaşandığı görülmektedir.

4. HULEFA-İ RAŞİDİN DÖNEMİNDE KADININ EĞİTİMİ VE SOSYAL KONUMU

İslamiyet'in geldiği ilk dönemde yaygın olarak sürdürülen eğitim faaliyetleri, herkesi kapsayarak yeni bir toplum oluşturmuştur. Ancak bu süreçte sistemli bir eğitim faaliyetinden bahsetmek mümkün değildir. Bu dönemde eğitim için yaygın olarak kullanılan yerler mescitlerdir. Mescitler, Müslümanlar için tarih boyunca dini eğitimin temel merkezi olmuştur. Peygamberimizin vefatının ardından gelen otuz yıllık bir sürece tekabül eden dört halife döneminde de eğitim faaliyetleri mescitlerde yürütülmüştür. Ancak İslam topraklarının hızla genişlemesi bu geleneksel sistemin işleyişini zorlaştırdı ve her alanda nitelikli personele ihtiyaç duyuldu. Bu dönemde İslam'ı en iyi şekilde temsil edebilecek kişiler vali, komutan, vergi memuru ve eğitimci sıfatıyla yeni fethedilen bölgelere görevli olarak gönderildi ve insanlar bilgi edinmek için bu eğitimcilerin derslerine katıldılar (Hitti, 2023, s. 239-248).

Dört halife döneminde devletlerarası haberleşme artmış, devlet idaresi teşkilatlanmış ve devlet kurumları eskiye nazaran daha organize çalışmaya başlamıştır. Kur'an-ı Kerim kitap haline getirilerek önemli noktalara dağıtılmış, sahabe, Hz. Muhammed (sav) tarafından başlatılan mescitlerdeki eğitim faaliyetlerini geleneksel hale getirmiştir. İslam tarihi boyunca tanık olduğumuz âlimler, genellikle mescitlerde eğitilmiştir. Daha sonraki dönemlerde medreseler açılana kadar eğitim faaliyetleri ağırlıklı olarak mescitlerde yürütülmeye devam edilmiştir (Adıgüzel, 2001, s. 46).

Hulefa-i Raşidin dönemini, Hz. Peygamber (sav)'in döneminin bir uzantısı olarak görmek mümkündür. Ancak kadınların sosyal hayata iştirakleri onun vefatından sonra o denli geniş ve özgür olmamıştır. Hz. Peygamber'in (sav) hayatta iken kadınların eğitimine olumlu yaklaşımı nedeniyle, kadınlar artık fikirlerini daha rahat ifade edebilmekteydi. Ancak bu durumun kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla dört halife döneminde eskisi kadar devam etmediği söylenebilir (Albayrak, 2019; Savaş, 1996, s. 34). Bununla birlikte bu dönemde kadınlar Hz. Peygamber (sav) dönemindeki gibi ticari faaliyetlere katılmış, geçimlerini dericilik yaparak sağlamış ve savaşlarda görev alarak hasta bakıcılık yapmışlardır (Savaş, 2017, s. 272). Hatta savaşlardan elde edilen ganimetlerden kadınlara da pay verilmiş, eşini veya çocuklarını kaybedenlere de düzenli maaş ödenmiştir (Savaş, 2017, s. 243-244). Bunun yanı sıra hisbe teşkilatında kadınlara görev verdiğine dair aktarılan rivayetler Hz. Ömer'in kadınlara yönelik olumlu yaklaşımlarından biri olarak değerlendirilebilir (Gözütok, 2001, s. 279-280).

Bu dönemde eğitim faaliyetlerine katılan kadınlara örnek olarak Hz. Aişe'yi vermek mümkündür. Hz. Aişe hadisin ve sünnetin doğru anlaşılması noktasında önemli katkı sunmuş ve birçok kişinin elinden tutarak yetiştirilmesine imkân sağlamıştır. Hatta onun, bilmediği bir konuyu duyduğunda konuyu iyice anlayıncaya kadar soru sormaya devam ettiği aktarılan rivayetler arasındadır (Buhârî, İlim, 30). Ebu Musa el-Eşari'nin: "Resulullah'ın arkadaşları olarak ne zaman bir hadisi anlamada problem yaşasak, hemen Aişe'ye sorardık. Kendisi bizi o konuda mutlaka bilgilendirirdi." (Tirmizî, Menâkıb, 62) rivayeti kadınların ilmi faaliyetlerde bulunduğunu gösteren önemli bir örnektir. Bunun yanı sıra Urve b. ez-Zübeyr'in Hz. Muhammed'den (sav) 2210 hadis aktaran Hz. Aişe'yle ilgili: "İnsanlar arasında Kur'an'ı, farzı, helali, haramı, şiiri, Arap tarihini ve nesep ilmini ondan daha iyi bilen hiçbir kimseyi görmedim" (İbn Hanbel, Müsned, 73) ifadesi de dikkat çekicidir.

Hız. Ömer'in kadınlara karşı tutumu bazı durumlarda farklılık göstermiştir. Onun Peygamber Efendimiz (sav) hayattayken kimi zaman kadınlara karşı olumsuz tavır takındığı gözlenmiş olsa da, (Buhârî, Nikâh, 81) halifeliği döneminde daha ılımlı bir tutuma sahip olduğu bilinmektedir (Gözütok, 2001, s. 279). Örneğin, bir gün hutbe verirken kadınların mehrinin aşırı yüksek olmasından yakınmış ve bunu sınırlamayı düşünmüştür. Hutbesinde, "Kadınların mehrini çok yükseltmeyin." şeklinde bir uyarıda bulunmuş ve mehrin belirli bir miktarın üzerine çıkmaması gerektiğini söylemiştir. Bu sırada, cemaatten bir kadın Hız. Ömer'e itiraz ederek: "Ey Ömer, Allah'ın kitabında bize verdiği bir şeyi sen mi yasaklıyorsun?" diyerek Kur'an'dan bir ayeti hatırlatmıştır. Kadın, Nisa Suresi'nin 20. ayetini okuyarak, "Eğer bir eşinizi bırakıp yerine başka bir eş almak isterseniz, birincisine yüklerle mehir vermiş olsanız bile, ondan hiçbir şeyi geri almayın..." demiştir. Bu ayet, mehir konusunda herhangi bir üst sınırın olmadığını ve verilen mehrin geri alınmayacağını belirtmektedir. Hız. Ömer, bu itiraz karşısında derin bir düşünceye dalmış ve sonunda hatasını kabul etmiştir. Minberden inmiş, "Kadın doğru söyledi, Ömer yanıldı." diyerek kadının uyarısını kabul etmiştir (İbn Hacer, el-Metâlibü'l-âliye, II, 4-5). Bunun dışında Hız. Ömer döneminde kadınların giriş çıkışı için "Babu'n-Nisa" adıyla Mescid-i Nebevi'de ayrı bir kapı açılmıştır. Kadınlar, mescidi sadece ibadet amaçlı kullanmamış, gerek halifelerin gerekse diğer âlim sahabelerin sohbetlerine katılmışlardır.

Kadınlar, eğitim-öğretim faaliyetlerini ağırlıklı olarak cami ve mescitlerde sürdürmüşlerdir. Bu dönemde kadınlar, camilerdeki eğitimlere yalnızca öğrenci olarak değil, öğretici olarak da katılmışlardır (R. Altınay, 2004, s. 21). Nitekim İmam Şafii'nin de kadın âlimlerden ders aldığı ifade edilmektedir (Bolelli, 2018, s. 63).

Dört halife döneminde kadınların eğitim faaliyetlerinde kullanılan mekânlardan biri de evlerdi. Özellikle de Resulullah'ın (sav) eşlerinin evleri eğitim öğretim için kullanılmış, eşleri bu dönemde kadınların eğitimine önemli derecede katkı sağlamışlardır. Ancak kadınların eğitimi meselesinin, Hız. Peygamber'in (sav) vefatı sonrasında bilhassa Hız. Ömer'in hilafetinden itibaren aksi yönde bir seyir izlediği bazı kaynaklarda ifade edilmektedir (Savaş, 1996, s. 70). Üstelik sadece Hız. Ömer'in değil sonrasında Hız. Ali'nin de kadınların eğitimiyle alakalı bu olumsuz tavrı sürdürdüğüne dair rivayetler mevcuttur. Örneğin, cariyesine okuma yazma öğreten bir kişiye, "Şerri şerle çoğaltmayın." (Gözütok, 2001, s. 280; Kalkaşandî, 1987, s. 96) diye uyarıda bulunduğu rivayet edilmektedir.

Dolayısıyla kadınlarla alakalı eğitim öğretim konusundaki olumsuz uygulamalar net olarak sahabeden sonraki dönemde vuku bulsa da, dört halife dönemindeki bazı faaliyetlerin de kadınların eğitim sürecini olumsuz etkilediği ve sekteye uğrattığını söylemek mümkündür (Aydın, 1998, s. 34; Kalkaşandî, 1987, s. 36). Örneğin, kadının da at ve et gibi uğursuz kabul edildiğine dair Hız. Peygamber'e isnat edilen hadisler (Buhârî, Cihad 47, Nikâh 17; Müslim, Selam 119), İsrailiyat kaynaklı bilgilerin İslam dünyasında yeni bir anlayış doğurması (Gözütok, 2001, s. 290) gibi faktörler bu sürecin meydana gelmesine ortam hazırlamıştır. Özellikle sahabeden sonraki dönemde kadınların ilim merkezi olan mescidlere girişinin yasaklandığı görülmektedir. Hız. Peygamber (sav), hayızlı olsalar dahi kadınların mesciddeki eğitim-öğretim faaliyetlerine katılmasını emretmiş olmasına rağmen (Müslim, Salatu'l-İ'deyn, 823) kadınların eğitim hayatından dışlanması o dönemin sosyokültürel anlayışı dikkate alınarak yorumlanmalıdır.

5. EMEVİLER DÖNEMİNDE KADININ EĞİTİMİ VE SOSYAL KONUMU

Hız. Muhammed (sav), Medine'ye hicret ettikten sonra eğitim ve öğretim alanında da diğer alanlarda olduğu gibi büyük bir değişim yaşanmıştır. Hulefa-i Raşidin döneminde Müslüman halkın eğitimi için başta mescitler ve kütüphaneler olmak üzere birçok kurumdan yararlanılmıştır.

Emeviler dönemine gelindiğinde ise eğitim faaliyetleri sivil halkın inisiyatifine bırakılmıştır. Müslümanlar neredeyse yaşadıkları bölgelerin her noktasına ilköğretim kurumları olan kütüphaneler kurmuş, burada çocuklarını eğitmişlerdir. Çocukların eğitiminde önemli bir yeri olan kütüphanelerde, erkek çocuklarla birlikte kız çocuklarına hatta köle ve cariye olanlarına da eğitim verildiği aktarılmaktadır (Savaş, 2017, s. 393). İsfahâni'nin aktardığı bir rivayete göre cariyelerden birine aşık olan Ali b. Ubeyd'in her gün bu cariyeyi görmek için kütüba geldiği ifade edilmiştir (Söylemez, 2002, s. 91).

Kadınlar ise eğitim öğretim faaliyetlerini cami ve mescit gibi kurumlarda devam ettirmişlerdir. Bu kurumlar kadınlar için öğrenciliğin yanı sıra öğreticilik yapıp ders okuttukları kurumlar olarak da faaliyet göstermiştir (R. Altınay, 2004, s. 82-83; Vekî, 2001, s. 5). Yani Emevi döneminin ilk yıllarında İslam dünyasının merkezinde bulunan büyük mescitler birer üniversite gibi kadın erkek demeden tüm insanların hizmetine sunulmuştur. Gayrimüslimlere de gerekli özgürlük ortamı sunulmuş, kendi çocuklarını eğitebilmeleri ve din adamlarını yetiştirebilmeleri için fırsat verilmiştir (Söylemez, 2002, s. 79). Ancak Emevilerin son dönemine geldiğinde Vehb b. Münebbih gibi farklı din ve kültürlerdeki insanların İslami ilimlerde ön plana çıkması ve kadınlar aleyhine rivayetler uydurması neticesinde kadınlar sosyal hayattan uzaklaştırılmaya başlanmıştır (Çetin, 2021, s. 57).

Kadınların sosyal konumlarında değişim yaşanmasında toplumdaki sınıf farklılıklarının derinleşmesi de önemli bir etken olarak gösterilebilir. Örneğin, kadınların sokakta kısa mesafeler haricinde dolaşması ayıp karşılanır olmuş, alışveriş yapmaları hatta camiye girmeleri bile yasaklanmış, eşleriyle sofraya oturmaları dahi hoş karşılanmamıştır. Harem sistemine göre yaşayan bu kadınlar, sosyal hayattan izole olmuş, evlerinin kendilerine ayrılan kısmında belirli bir düzene göre hayatlarına devam etmişlerdir (Durant, 2004, s. 61). Ancak bu durumun hür ve zengin kadınlar için geçerli olmadığını söylemek mümkündür. Varlıklı ve Emevi hanedanına mensup olan hür kadınların toplumdaki saygınlıkları devam etmiştir (Aksu, 2001, s. 17). Aynı zamanda Hz. Muhammed (sav)' in eşleri ve onun soyundan gelen kadınların da sosyal hayatta var oldukları söylenebilir (Savaş, 2017, s. 391). Bu kadınlar ihtiyaçlarını karşılamak için dışarı çıkabilmiş, çalışma hayatında yer edinebilmiş, edebi çalışmalar yapmış, özel ders alarak eğitim faaliyetlerine katılabilmiş, halifeye istek ve şikâyetlerini dile getirebilmişlerdir⁷ (Sa'd, 1983, s. 237) Ancak yukarıda da belirtildiği gibi bu şekilde yaşayan kadınların sayısı azdır.

Sonuç olarak Emeviler döneminde kadınların sosyal statüsünde önemli bir değişim yaşanmıştır. Bu değişim, İslam'ın ilk dönemlerine kıyasla kadınlar açısından bir gerileme olarak yorumlanabilir. Asr-ı Saadet ve Hulefâ-i Râşidîn dönemlerinde kadınların sosyal hayatta aktif bir şekilde varlık gösterdiği, fakat Emeviler döneminin sonlarına geldiğinde toplumsal hayattan izole edildikleri görülmektedir. Kadınlar bu dönemde, İslamiyet'ten önceki dönemde olduğu gibi, hür kadınlar ve cariyeler olarak iki sınıfa ayrılmıştır. Cariyelerin durumunda eskiye nazaran pek bir değişim gözlenmemekle beraber hür kadınların kendi içerisinde de bir ayrıma tabi tutulduğu söylenebilir. Hilafetin saltanata dönüşmesiyle birlikte asabiyet anlayışının ön plana çıkması hanedana mensup olan kadınların yaşamlarını refah içinde devam ettirmesine, cariyelerin ise cahiliye dönemindeki konumunu sürdürmesine sebebiyet vermiştir. Ancak halifenin uzun yıllar boyunca iktidardan uzak tutulup toplum tarafından dışlanan -cariyelerden olma- çocukları zaman içerisinde iktidarı ele geçirmiş ve ortaya çıkan iç karışıklıklar devletin sonunu

⁷ Örneğin, Medine'de iken Muaviye'nin huzuruna çıkan dönemin şair kadınlarından Bekare el-Hilaliyye, ona selam vermiş, Muaviye'de selamını almış ve halini hatırını sormuştur. Muaviye, kendi soyunu hicveden şiirler yazmış olmasına rağmen Bekare'nin ihtiyacını sormuş ve taleplerini yerine getirmek istemiştir (İbn Abdirabbih, 1940, s. 104-105).

hazırlamıştır (Aksu, 2001, s. 280). Bu süreçte meydana gelen toplumsal dönüşümü iyi okumak, o dönemin sosyokültürel yapısına dair fikir edinmek ve İslam tarihi ile ilgili bir bakış açısı kazanmak açısından önemlidir.

6. ABBÂSİLER DÖNEMİNDE KADININ EĞİTİMİ VE SOSYAL KONUMU

Abbâsiler, gerek kültürel gerekse bilimsel gelişmeler açısından İslam dünyasına büyük katkı sunmuşlardır. Bu dönem, çeşitli ırkları ve kültürleri bir araya getirerek İslam dünyasında bir kaynaşma ve bütünleşme meydana getirmiştir (Hasen el-Hâc, 1994, s. 109). Bu dönem, bilimsel, sanatsal, felsefi ve edebi alanlarda önemli ilerlemelerin görüldüğü bir dönemdir. İslam medeniyetinin şekillenmesinde oldukça etkili olan yeni bilim dallarının zamanla gelişip olgunlaşması Avrupa medeniyetinin doğmasına da zemin hazırlamıştır (Yıldız, 1988, s. 40). Bu dönemde bilimsel faaliyetlerin yürütüldüğü en önemli kurum olan Beytül Hikme'de farklı coğrafyalardan gelen bilim insanları, sanatçılar ve filozoflar ortak çalışmalar yürüterek yeryüzünde bilimin ve kültürün ilerlemesine katkı sunmuşlardır (Fazlurrahman, 1992, s. 12-15). Bunun yanı sıra cami ve mescitler önceki dönemlerdeki gibi hem ibadethane hem de eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü alanlar olarak faaliyetlerin sürdürmüşlerdir (Yıldız, 1988, s. 40).

Bu dönemde de ilkokul düzeyinde hizmet veren kütüphaneler bulunmaktaydı. Devletin kurulduğu ilk dönemlerde medreseler henüz yoktu. Ancak kütüphaneler, camiler, (Çelebi, 1998, s. 24) evler, saraylar ve kütüphane (Emin, 1954, s. 55) gibi yerler eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü mekânlar olarak ön plana çıkmaktadır. Kadınlar Abbasi Devleti'nin bir döneminde bilgi ve kültür açısından önemli seviyeye ulaşmışlardır (Hasan, 1991, s. 271). Bunun sebebi olarak savaşların durmuş olması, refah seviyesinin yükselmesi, medeniyetin ilerlemesi gösterilebilir. Özellikle halife Harun Reşid ve Me'mun devirlerinde aristokrat kadınlar, kültürel, düşünsel, edebi alanlarda erkeklerle yarışacak konuma gelmişler, onlarla ilmi tartışmalar yaparak kültürel hayatta kendilerini göstermişlerdir. Bu asırda dil bilimlerinde, edebiyatta, dini ilimlerde, özellikle de hadis sahasında otoriter kadın âlimlerin yetiştiği söylenebilir (Emin, 1954, s. 99). Örneğin, Buhari'nin iki kadın hocasından biri olan Kerime bint. Muhammed b. Hatem bu devirde yaşamış önemli hadis âlimlerinden (Zeyneb bint Ali Fevz, 1986, s. 299-300).

Bu dönemde özellikle edebi alanlarda çok sayıda cariye yetiştirildiği kaynaklarda (el-Bustânî, 1988, s. 52; Şeyban, 1996, s. 57) yer almaktadır. Cariyelerin edebi bilgisinin ve ilmi seviyelerinin yüksek olması onların maddi değerini arttıran bir unsurdur. Bu nedenle efendileri cariyelerden yüksek kazanç sağlayabilmek adına onların eğitime de yatırım yapıyorlardı. Eğitimli cariyeler, halifenin ve valilerin saraylarına çok yüksek meblağlara satılıyordu (Çelebi, 1998, s. 71-80). Konuyla ilgili olarak Ahmed Emin, cariyelerin hür kadınlardan daha fazla eğitim hayatının içinde yer almasının iki sebebi olduğunu belirtmiştir. Bunlardan ilki ticari amaç -yukarıda da bahsedildiği gibi eğitilmiş ve kültürlü cariyeler diğerlerine nazaran çok daha yüksek fiyatla satılırdı- diğeri ise cariyeleri eğlence vasıtası olarak görmeleridir (Emin, 1954, s. 98-99). Nitekim fasih dilde konuşabilen, edebi bilgilere sahip, şiir okuyan, şarkı söyleyen, felsefe bilen, satranç oynayan cariyeler efendilerini daha iyi eğlendirirdi.

Kadınların kültürel faaliyetlerde aktif olarak yer alması Halife Mütevekkil dönemine kadar sürmüştür. İlerleyen dönemde ise el-Kadir'in iktidara gelmesiyle kadının sosyal hayattan uzaklaştırılması ve toplumdaki cinsiyet eşitsizliğinin yeniden ortaya çıkması sonucu kadınların eğitim faaliyetlerinde önemli oranda bir düşüş yaşanmıştır (Muhammed, 1954, s. 380-381).

Müslüman kadınların dini ve gelenekleri, onu ilim öğrenmeye, helâl kazanç sağlamak için çabalamaya, toplumsal sorumluluklarını yerine getirmeye yönlendirdiği halde uygulama noktasında çeşitli sorunların olduğu ve Abbâsî kadınlarının, bahsedilen hakları ve yükümlülükleri gerçek hayatta yerine getiremediklerini söylemek mümkündür. Dolayısıyla Abbasîlerin ilk dönemi, kadının toplumsal hayattaki konumu açısından çelişkili bir dönem olarak nitelenebilir. Çünkü bu dönem bir yandan kadınlar için kültürün, medeniyetin, siyasi gücün en üst noktasını temsil ederken bir yandan da toplumsal çözülmenin ve çöküşün başlangıç dönemi olarak kabul edilmektedir (Şeyban, 1996, s. 90).

7. SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE KADININ EĞİTİMİ VE SOSYAL KONUMU

1071 yılında gerçekleşen Malazgirt Savaşı ile birlikte Anadolu'da Selçuklular Bizans İmparatorluğu'na karşı galibiyet kazanmış, bu galibiyet neticesinde Anadolu'ya göç eden Oğuz Türkleri burada siyasi olarak örgütlenmişlerdir. İlk etapta Büyük Selçuklu Devleti'nin himayesinde bulunan bu siyasi yapılar Anadolu Selçuklu Devleti kurulunca tek bayrak altında bir araya gelmişlerdir. Büyük Selçuklu Devleti zayıflayınca Anadolu Selçuklu Devleti bağımsızlığını ilan etmiş, böylelikle Anadolu'ya yerleşen Türkler, sahip oldukları hayat tarzını bu bölgeye taşımışlardır.

Büyük Selçuklu döneminde ilim dünyasında kadınlar da adından söz ettirmekteydi. Bu dönemde çok sayıda kadın âlim yetiştiği kaynaklarda yer almaktadır. Ancak bu kadınlar halk tabakasından değil, ailesi ilim dünyasında ün salmış kişilerdi (Piyadeoğlu, 2011, s. 459). Böylelikle ailelerinden aldıkları eğitim ve destek sayesinde yaşadıkları döneme damga vurmuşlardır. Kadın âlimler başta hadis ilmi olmak üzere çeşitli alanlarda çalışmalarda bulunmuşlardır. Örneğin, Semerkanlı Muhammed, kızı Fatıma'yı fıkıh alanında yetiştirmişti. Fetvalarla ilgili "Tuhfa" adlı eseri bulunan Fatıma'nın babasının aldığı bazı fetva kararlarında imzasının olduğu bilinmektedir. Bunun dışında kendine bağlı askeri birliğiyle savaflara katılan Zübeyde Hatun (Kaçın, 2017, s. 31), Hadis alanında ün yapmış Nişaburlu Zeyneb, Kerime bint Ahmed el-Mervezziye, Rabia bint Muammer el-İsbehâniyye (Turan, 1969, s. 369), kadınlar tarafından kurulmuş en önemli tarihi vakıflardan olan Gevher Nesibe Hatun şifahanesinin yapımını sağlayan Gevher Nesibe Hatun (Gürses, 2021, s. 80) dönemin bilimsel gelişmelerine katkı sağlamış kadınlara örnek gösterilebilir.

Anadolu Selçuklu döneminde temel eğitim faaliyetleri ile ilgili yeteri kadar veri bulunmamaktadır. Bu dönemde en önemli eğitim kurumu olarak medreseler ön plana çıkmaktadır. Öğrencilerin medreselere kabulü için ilköğretim düzeyinde faaliyet gösteren kütüphanelerde temel eğitim almış olmaları gerekiyordu. Genel itibari ile camilere bitişik olarak inşa edilen kütüphanelerde genellikle mahalle imamı öğreticilik yapmakta, Kur'an-ı Kerim okuma, yazma, dini eğitim, fen bilimleri ve cebir dersleri okutulmaktaydı (Özkan, 2008, s. 32). Hanedan mensubu kız çocuklarının eğitimi ise, saray görevlisi olan kadın öğretmenler tarafından sürdürülmekteydi. Örneğin Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde sarayda sultanın kızlarının eğitiminden sorumlu olan kişi Usta Hatun'du (Baykara, 2004, s. 228-229). Geliri vakıflar aracılığı ile sağlanan medreseler ise sadece eğitim kurumu olarak değil aynı zamanda zengin-fakir ayrımı yapılmaksızın eğitim almak isteyen herkesin barınabildiği bir yuva görevini görmekteydi (Küçükdağ & Arabacı, 2004, s. 317).

Anadolu Selçuklu döneminde yaşayan kadınlarının meslekî yaşantılarına dair sınırlı bilgiye ulaşılabilmektedir. Ancak maddi gelir sağlamak isteyen kadınların kendi ürettiklerini çarşı pazar gibi yerlerde satabildiği belirtilmektedir. Bu dönemde genelde kadınlar el işçiliği gerektiren mesleklerle uğraşmışlardır. Terzilik, (Eflaki, 2012, s. 235) dokumacılık, örgü işleri, kilim dokuma

bu mesleklere örnek gösterilebilir. Bunun yanı sıra dadılık mesleği de o dönemlerde kadınlar tarafından icra edilen meslekler arasındadır. Çocukların bakımı ve eğitimi ile ilgilenen dadıların bir kısmı ayrıca bebeklerin sütanneliğini de yapmışlardır (Erdoğan, 2000, s. 166). Bu dönemde kadınların uğraştığı diğer bir meslek kolu anneden kıza geçen ebeldir. İslam öncesindeki dönemler de dâhil olmak üzere Türk toplumunda kadınların doğumuna erkekler karıştırılmamıştır. Ebeldik, kadınların sağlık alanındaki ilk mesleği olarak literatüre geçmiştir (Atıcı & Erer, 2009, s. 108). Ayrıca Anadolu Selçuklu Devleti'nde "mutribe" adı verilen ve şarkıcılık mesleğini icra eden kadınların olduğuna dair veriler de bulunmaktadır (Erdoğan, 2000, s. 136). Kadınlar elde ettikleri gelirlerle gayrimenkul mal edinebilmişler, vakıf kurarak sosyal yardım faaliyetlerinde bulunmuşlardır (Bıçak, 2007, s. 143). Kaynaklarda genellikle bu dönemle ilgili olarak hanedana mensup olan ve şehirli kadınlarla ilgili malumatlar yer almaktadır. Ancak nüfusun çoğunluğunu oluşturan taşralı kadınlarla ilgili yeterli bilgi yoktur. Dolayısıyla bu dönemle ilgili yapılan yorumlar hanedan kadınları ve şehirli kadınlar üzerinden yapılmaktadır.

Selçuklularda kadının en önemli yaşam alanı olan ev kadın yaşamının merkezinde yer almaktaydı. Kadınlar evde gündelik işlerin yanı sıra ibadetlerle de meşgul oluyorlar misafir ağırlıyorlar ve zaman zaman ekonomik faaliyetlerde bulunarak ev ekonomisine destek oluyorlardı. Selçuklu toplumunda kadınlar muhafazakâr yapıyla biliniyorlardı. Bu nedenle ev aynı zamanda kadınların ibadeti için önemli bir alandı. Bunun dışında kadınlar ibadetlerini kimi zaman camilerde yerine getirmekteydi. Kadınların Cuma namazlarına iştirak etmeleri ve camilerde düzenlenen ilim meclislerine katılmaları sıradan bir durumdu (Eflaki, 2012, s. 222-223). Kadınlar vaaz ve hutbeleri dinlerken dini konularda merak ettiklerini rahatlıkla sorabiliyorlardı (Rumi, 2000, s. 648). Ayrıca tasavvuf ekollerinin yaygınlaşmaya başladığı bu yıllarda kadınlar istedikleri tarikatlara katılıyorlar ve buralarda gönüllü olarak çalışmalarına katılabiliyorlardı.

Kadınlar, Anadolu Selçuklularında sosyal hayatın içinde aktif bir şekilde yer almaktaydılar. Kendi aralarında kurdukları sosyal oluşumlarla birtakım faaliyetlerde bulunuyorlardı. Bu oluşumlar içinde en göze çarpanı Bacıyan-ı Rum (Anadolu Bacıları) teşkilatı idi. Ahi teşkilatının kadınlar kolunu oluşturan bu teşkilatta hem farklı iş alanlarında çalışıyorlar hem de gerek sosyal ve kültürel gerekse de dini faaliyetler yürütüyorlardı (Bayram, 1994, s. 39).

Bu dönemde bîatîni faaliyetlerin önüne geçebilmek için kurulmuş olan Nizamiye Medreselerinde kadınların da ilmi faaliyetlere katılabilmeleri için birtakım çalışmalar yapılmıştır. Medreselerde ders vermeye gelen hocaların sohbetini dinlemeye kadınların da katılabilmelerine imkân tanınmıştır. Bu durum kadınların ilim öğrenmelerinin devlet tarafından da desteklendiğinin göstergesidir (Turan, 1969, s. 252).

8. OSMANLI DEVLETİ'NDE KADININ EĞİTİMİ VE SOSYAL KONUMU

Osmanlı Devleti'nde kadının sosyal konumu yaşadığı bölgeye, yüzyıla, mensup olduğu çevreye ve ekonomik durumuna göre farklılık göstermiştir. Osmanlı kadını statüsüne göre, avret, kadın, hanım, sultan olarak nitelendirilmiştir. Bu unvanlar aynı zamanda onun yaşam koşulları hakkında bilgi vermekteydi. Bu dönemde kadın toplumun tamamen içinde olmamakla beraber toplumun dışına da itilmemişti. Örneğin, kırsal bölgelerde erkekler ve kadınlar aynı ortamda bulunabiliyorken şehirde kadınların uğraşları ve buldukları mekânlar değişiyordu. Bu durum aynı zamanda onların sağlık, eğitim gibi spesifik meslek gruplarında ön plana çıkmalarına neden olmuştur (Dingeç, 2010, s. 24).

16. ve 17. yüzyılda kadınlar Osmanlı ekonomisinde aktif olarak da yer alıyor, tarlada, pazarda, dükkânlarda çalışıp üretime bizzat katkı sağlıyorlardı. Varlıklı olan kadınlar çiftlik, dükkân gibi yerler işletiyor, vakıflar kurarak topluma hizmet ediyorlardı. Ancak dünya üzerinde yaşanan ekonomik dönüşüm, Sanayi Devrimi ve Celali İsyânları sonucunda köylerin boşaltılması ve şehir nüfusunun plansız artması gibi faktörler işsizliğin doğmasına neden olmuş, böylelikle kadınların ekonomik alandaki faaliyetleri azalmıştır (Dingeç, 2010, s. 24).

Osmanlı Devleti'nin kurumsallaşması ve saray kültürünün ortaya çıkmasıyla birlikte kadınların kılık kıyafetlerini ve erkeklerle olan ilişkilerini düzenlemeye yönelik birtakım fermanlar yayımlanmıştır. Bu fermanların çıkarılma nedeni 16. yüzyıldan itibaren Batıdan gelen tüccar ve devlet görevlilerinin İstanbul'a yerleşmesiyle bahsi geçen kişilerin ailelerinin İstanbul'a Batılı yaşam tarzını getirmeleridir. Osmanlı hükümeti kadınların bu tarzda bir yaşantıyı taklit etmemesi için fermanlar çıkartmıştır. Örneğin, Padişah III. Osman'ın fermanıyla kadınların siyah ve kalın peçe takmadan dışarı çıkmasına izin verilmemiş, saraylı kadınlar haricindeki kadınların sandala binmeleri yasaklanmıştır (A. R. Altınay, 1987, s. 60). Ancak bu uygulamaların tüm Osmanlı tarihi boyunca uygulanan kanunlar olmadığını belirtmek gerekir.

Osmanlı'da İslam hukukunun uygulanıyor olması kadınlara kocalarından talak hakkı isteme, mal-mülk edinebilme ve malları üzerinde tasarruf edebilme, ticari faaliyetlerde bulunabilme gibi yetkiler vermiştir (Jennings, 1975, s. 65). Veli izni olsa dahi kadının rızası olmadan evlenmesi uygun bulunmamıştır. Tarihi kayıtlar, buluşa ermiş ve zorla evlendirilmiş olan kızların da, nikâhın iptali için mahkemeye başvurduklarını göstermektedir.

Osmanlı toplumunda çoğunlukla tek eşlilik görülmektedir. Kültürel olarak çok eşlilik hoş karşılanmamıştır. Erkekler boşanma hakkına sahipken kadınlar bu haktan yoksundu. Ancak boşanma kültürel olarak uygun bulunmadığı için toplumda çok sık görülmemektedir. 1648-1687 yılları arasında şer'iyeye sicillerine kayıtlı olan belgeler incelendiğinde tek eşle evlilik oranının %75, çok eşle evlilik oranının %25 oranında olduğu göze çarpmaktadır (Özharat, 2014, s. 159-161).

İslam dini, kadınların eğitimini teşvik etmektedir ki İslam dünyasında yüksek tahsil görmüş kadınların varlığına rastlanmaktadır. Ancak kadın-erkek ilişkisinin belli kurallara göre düzenlenmesi referans alınarak konuyla ilgili yapılan yanlış yorumlar ve keyfi uygulamalar neticesinde kadının sosyal hayat içerisindeki rolü oldukça sınırlı olmuştur. Bu nedenle ilköğretim sonrasında kız çocuklarına verilen eğitimin nitelikli olup olmadığı konusu tartışmalıdır. Nitekim Osmanlı klasik döneminde kız çocuklarının ilköğretim sonrasında eğitime devam etmesi gereksiz görülmüş ve teşvik edilmemiştir (Somel, 2000, s. 223). Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde kadınların erkekler kadar eğitim imkânlarından faydalanmadığı söylenebilir.

Klasik dönemde eğitimin esas hedefi Müslüman halkın hem bu dünyada hem ahirette selamete ve huzura ermelerini ve iyi bir insan olarak yetişmelerini sağlamak amacıyla dini eğitim ihtiyaçlarını gidermektir. Bu hususta temel eğitim dini eğitimin bir parçası olarak görülmüş, din merkezli eğitim yapılmıştır (Somel, 2000, s. 224). Selçuklu Devleti'ndeki medreselerin devamı olarak görülen Sahn-ı Seman ve Süleymaniye medreseleri dönemin en önemli eğitim kurumu olarak göze çarparken bu kurumlarda kadınların eğitim gördüğüne dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Kadınların yüksek eğitim görmelerinin tek yolu özel hocalardan ders almak veya bir sosyal kuruluşta kurs eğitimi alarak belli alanlarda beceri kazanmaktır (Bolelli, 2018, s. 85; Cengiz, 2023).

Tanzimat dönemine kadar öne çıkan eğitim kurumları Sıbyan ve Enderun mektepleri ile medreselerdi. Bu süreçte kız ve erkek çocuklar eğitim hayatına 5-6 yaşından itibaren Mahalle Mektebi ya da Muallimhane adıyla da anılan Sıbyan Mektepleri ile başlamakta, 3-4 yıl boyunca bu kurumlarda eğitim görmekteydiler. Bu eğitim kurumlarının temel amacı çocuklara Kur'an ezberletmek, okuma yazma öğretmek ve dinin esaslarını öğretmektir. Bahsedilen okullarda takip edilen resmi bir müfredat yoktu. Okulun idaresi herhangi bir merkeze bağlı olmayıp kurucu vakıfların elindeydi. Bu durum zamanla eğitimin niteliğinin bozulmasına ve sistemin gerilemesine neden olmuştur (Y. Akyüz, 2001, s. 54; Cengiz, 2022, s.238).

Sıbyan mekteplerinde eğitim genellikle cami hocaları tarafından verilirken, bilgili bazı kadınlar da kendi evlerinde ya da camilerde kadınlara, erkek ve kız çocuklarına Kuran-ı Kerim okumayı ve bazı temel dini bilgileri öğretmekteydi. Oldukça eskilere dayanan bu eğitim anlayışı yüzeysel olmakla beraber kadınların sınırlı imkânlarla rağmen eğitim faaliyetlerine öğretici olarak katıldıklarının göstergesidir (Y. Akyüz, 2001, s. 57).

Sıbyan mekteplerinden mezun olan kız çocukları eğitim hayatına medreselerde devam edemezken erkek çocuklarının çok azı medreselere gidebilmiştir. Mektebi bitiren kız çocukları ailelerinin sunduğu sosyo-kültürel imkânlarla bağlı olarak eğitim hayatlarını sürdürebiliyorlardı. Babası yeterli donanımına sahip olan kızlar eğitimlerine babalarının yanında ya da özel hocalar eşliğinde devam ediyorlardı. Ancak her kız çocuğu bu imkânlarla sahip olamamıştır. Kurt'a göre, kız çocuklarına okuma yazma öğretilmemesinin bir nedeni de eğitilen kızların erkeklerle münasip olmayacak şekilde iletişime geçebilecekleri gibi bir endişeye sahip olmalarıdır (Kurt, 2013, s. 45).

Özellikle Tanzimat dönemine gelindiğinde zengin olan aileler kız çocuklarına özel hocalardan ders aldırarak aydın kadınlar yetiştirmişlerdir. Konak eğitimi olarak ifade edilen bu sistemle Osmanlı'da öne çıkan çok sayıda entelektüel kadın figürü vardır. Bunlara örnek olarak dönemin en tanınmış kadın yazarlarından biri olarak kadın hakları ve eğitimi konularında yazdığı eserlerle dikkat çeken ve ilk roman yazarı olarak bilinen Fatma Aliye ve dönemin entelektüel kadınlarından Leyla Hanım, Fitnat Hanım, Nigar Hanım ve Emetullah Hanım gösterilebilir (Çakallıoğlu, 2019; Çakır, 1994; Çeçen, 2015; Işın, 1995, s. 113). Bu dönemde, kadınlar için yayınlanan ilk süreli yayınlardan Terakki-i Muhadderat ve Hanımlara Mahsus Gazete, kadınların toplumsal hayatta seslerini duyurabilmelerine imkân tanımıştır (Kanter, 2021).

Bu süreçte kadınların eğitimini toplumun ilerlemesi için şart olarak gören bazı aydınlar halkı bu doğrultuda yönlendirmişlerdir. Örneğin, Namık Kemal çocukların iyi yetiştirilememesinin nedeni olarak cahil anneleri görmüştür. Hüseyin Rahmi, yazdığı eserlerde kadın-erkek eşitsizliğini konu edinmiş, Halide Edip, Türk kızlarına eğitim hakkının verilmesiyle ilgili yazılar kaleme almıştır. 1845 yılında Abdülmecit'in yayınladığı irade, Osmanlı'da eğitim alanında önemli reformlar yapılması gerektiği yönündedir. Bu iradede halkın cehaletinin giderilmesi için eğitimin gerekliliği dile getirilmiş ve herkesin hem dünya hem ahireti için eğitim alması gerektiği ifade edilmiştir. Bu iradede Sıbyan ve rüşdiye mekteplerinde tüm Osmanlı halkının günlük işlerinde kullanacakları ve dini sorumluluklarını yerine getirecek kadar ihtiyaç duydukları bilgileri öğrenecekleri ve Darülfünûn adındaki yükseköğretim kurumunda ise daha üst seviyede eğitim görecekları belirtilmiştir. Somel'e göre bu okullardaki temel hedef okuryazar nüfusu artırmak ve devlete, dine, padişaha sadakat duygusu geliştirmektir (Somel, 2000, s. 224).

Şüphesiz Tanzimat Dönemi'nde kadınların eğitime yönelik ilginin arttığı söylenebilir. Kadınların ilköğretim dışında da eğitim hakkına kavuştuğu bu dönemde erkekler gibi eğitim alabilecekleri okullar açılmıştır. Bu dönem, kadınların eğitiminde modernleşme ve

kurumsallaşma sürecini hızlandırdı. Bu dönemle birlikte gelen dönüşüm sürecinde toplumun geri kalma nedenlerinden biri olarak kadınların eğitim hayatından uzak tutulması görülmüştür. Dolayısıyla eğitim, devleti kötü gidişattan kurtarabilecek bir çıkış kapısı olarak kabul edilmiştir. Bu minvalde ilk ve ortaöğretim, kız okulları, mesleki eğitim veren okullar ve yabancı kız okulları açılmıştır. Kız çocukları için açılan Rüşdiye Mektepleri'nin esas amacı kadınların günlük hayatta ihtiyaç duydukları bilgileri edinmeleri, temel dini bilgileri öğrenerek iffetlerini korumaları ve ev ekonomisine katkı sunabilmeleri olarak belirlenmiştir (Ergin, 1977, s. 458). Ancak Karal, okulu bitiren kadınların günlük hayatta ihtiyaç duyduğu bilgileri dahi edinemediklerini yalnızca okuma öğrendiklerini belirtmiştir (Karal, 1995, s. 170). Ergin ise, Osmanlı eğitiminde temel amacın Kur'an'ı ezberlemek olduğunu belirterek mezun olan çocukların okuma yazma bile bilmediğini hatta harfleri dahi tanıyamadığını, yalnızca sure ezberlediğini (Ergin, 1977, s. 84) dolayısıyla nitelikli bir eğitimin yapılmadığını ileri sürmüştür. Bu okullar dışında kız öğrenciler için açılan Darümuallimat'ta (Kız Öğretmen Okulu) öğrenim gören bazı kadınların daha sonrasında yine bu okullarda öğreticilik yaptığı belirtilmektedir. Örneğin, Fatma Servet Hanım Darümuallimat'ı bitirdikten sonra bu okulda Türkçe ve coğrafya öğretmenliği yapmıştır (Kesik, 2014). Yine Darümuallimat'ta görev yapan Ayşe Sıdika Hanım, mezkûr öğretmen okulunda pedagoji dersine girerken okutulacak bir ders kitabının olmadığını fark etmiş ve bunun için pedagoji kitabı hazırlamıştır. Bu nedenle Ayşe Sıdika Hanım Osmanlı'da ilk eğitim kitabı hazırlayan ilk eğitim bilimci olmuştur (Yıldız & Cengiz, 2020, s.9; Altın, 2017, s.180). Görüldüğü üzere bu okulların açılması, kadınların hem eğitime erişmesini sağlamış hem de meslek eğitim hayatına katılmasında, katkı sağlamasında ve yön vermesinde etkili olmuştur.

1869 yılına gelindiğinde Fransız eğitim yasasından aynen alınan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yürürlüğe girmiştir. Bu nizamname Tanzimat döneminde kurulması planlanan üç aşamalı modern eğitim anlayışını hukuki bir zemine oturtmuştur. Ortaya koyduğu en önemli yenilik ise ve orta ve yüksek dereceli eğitim kurumlarında cinsiyet, din ve etnik köken ayırt edilmeksizin herkes için eğitim anlayışının benimsenmesidir (Çağır & Türk, 2017, s. 73). Ancak karma eğitim ile ilgili hükümler yaşanan bazı sorunlar nedeniyle uygulanamamıştır. Nizamnameye uygun olarak üç aşamalı eğitim sistemi ancak 1876 yılından sonra II. Abdülhamid döneminde hayata geçirilebilmiştir (Eğri, 2014). II. Abdülhamid döneminde, kadınların eğitimi daha sistematik bir hale getirilmiştir. Bu dönemde eğitim politikalarının merkezinde, eğitilmiş bir kadın nüfusunun aile yapısını ve toplumsal düzeni koruyacağı anlayışı yatmaktaydı. Örgün eğitim ilk, orta ve yükseköğretim olmak üzere üç aşamaya ayrılmış ve kurumlar bu aşamalara göre belirlenmiştir. Ancak kararlaştırıldığı üzere kız erkek herkese eşit eğitim imkânı sağlanamamıştır (Bolelli, 2018, s. 87).

9. SONUÇ

İnançların ve toplumların bir kısmında kadının ruhunun var olup olmadığı tartışma konusuysen İslam dininin temel kaynaklarında kadın ve erkeğin eşit derecede muhatap alınması o günün toplum yapısı için alışılmadık bir durumdu. Dönemin gelenekleri ve toplumsal alışkanlıkları neticesinde kadınların değersiz görülmesi, sosyal hayatın dışına itilmesi ve temel haklarından men edilmesi gibi yanlış uygulamaların var olduğu bir ortamda İslam dininin gelişi toplumun temel dinamikleri ile ilgili önemli bir değişim meydana getirmiş, kadının haklarından mahrum edilmesi ve hor görülmesi kesin bir şekilde yasaklanmıştır. Bu değişim, yanlış gelenek ve uygulamaların reddedilmesi açısından Kur'an ve sünnet eksenli bir ıslah faaliyeti olarak yorumlanabilir. Kadının toplumsal hayattaki yerini yeniden düzenleyen İslam, onun eğitimi noktasında da önemli tavsiyelerde bulunmuştur. Kadınlar Asr-ı Saadet'ten itibaren eğitim

faaliyetlerine aktif bir şekilde katılmış, tebliğ faaliyetlerinde bulunmuş ve öğreticilik yapmışlardır.

Uzun yıllar bilim dünyasının önderliğini yapan İslam medeniyeti, zamanla Arap geleneğinin yeniden ortaya çıkması, Hristiyanlık ve Yahudiliğe bağlı yanlış uygulama ve görüşlerin toplumda karşılık bulması ve kadın karşıtı söylemlerin uydurma hadisler üzerinden Hz. Peygamber'e (sav) isnat edilmesi neticesinde ne yazık ki sonraki dönemlerde çağın gerisinde kalmıştır. İslam medeniyetinde erkeklere nazaran az sayıda da olsa iyi yetişmiş olan kadın âlimler vardır. Ancak bunlar kurumsal bir eğitim faaliyetinin içinde bulunmayıp kendi özel imkânlarıyla eğitim almışlardır. Hâlbuki İslam medeniyetinde kurumsal eğitim faaliyetlerinin çok erken yıllarda başladığı bilinmektedir.

İslam'ın temel kaynaklarında kadının sosyal yaşama katkısını ve eğitimini engelleyen herhangi bir kısıtlama olmamasına rağmen kadınlar, din dayanak gösterilerek sosyal hayattan ve eğitimden uzak tutulmuşlardır. Bu durum İslam dini ile ilgili olarak kadınları eğitim hakkından mahrum ettiği ve onu çağın gerisinde bıraktığı yönünde yanlış bir kanaatin oluşmasına sebebiyet vermiştir.

İlgili dönemler boyunca kadınların sosyal konumu ve eğitimi, toplumların dini, kültürel ve siyasi yapılarındaki dönüşümlere paralel olarak değişiklik göstermiştir. Asr-ı Saadet döneminde İslam'ın getirdiği haklar kadınların sosyal statüsünü yükseltmiş, eğitim ve toplumsal katılım imkânlarını genişletmiştir. Dört Halife devrinde bu kazanımlar korunmuş, ancak bölgesel ve yönetsel farklılıklar bazı sınırlamaları beraberinde getirmiştir. Emevi ve Abbasi dönemlerinde kadınların sosyal ve eğitimsel faaliyetleri, saray çevresindeki elit kadınlar için genişlerken, genel halk için sınırlı düzeyde kalmıştır. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde ise İslam'ın getirdiği prensipler, yerel gelenek ve göreneklerle harmanlanmış, kadınların eğitimdeki rolü özellikle vakıf sistemi aracılığıyla şekillenmiştir. Bu süreçte, dini eğitim ağırlıklı olmakla birlikte, dönemler arasında kadınların sosyal statüsü ve eğitime erişimi noktasında dikkate değer farklılıklar oluşmuştur. Bu farklılıklar, yönetim anlayışındaki değişimler ve toplumsal dinamiklerle yakından ilişkilidir. Ancak Asr-ı Saadetten sonraki dönemlerde, kadınların sosyal hayatta yer edinme çabası sürekliliğini korumuş ve her bir dönem, sonraki dönem için bir temel teşkil etmiştir.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, A. (2001). İslamiyet'in ilk dönemlerinde eğitim öğretim. *Diyanet*, 37(2), 43-57.
- Akkaya, Ü. (2012). *Hz. Peygamberin (s.a) kadınların sosyal hayattaki konumu ve ahlaki eğitim ile ilgili hadislerinin eğitsel açıdan değerlendirilmesi* [Yüksek lisans tezi]. Hitit Üniversitesi.
- Aksoy, R. (2021). İslam öncesi toplumlarda ve İslam'da kadının statüsü. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 0(15), 20-39. <https://doi.org/10.20860/ijoses.929270>
- Aksu, A. (2001). Emevîler Dönemi'nde kadının durumu. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(1), 263-280.
- Aktaş, C. (1997). Kadının toplumsallaşması ve fitne. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 10(4), 241-248.
- Akyüz, V. (2006). *Bütün yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam* (Cilt III-IV). Beyan Yayınları.
- Akyüz, Y. (2001). *Türk eğitim tarihi: Başlangıçtan 2001'e*. Alfa Eğitim.
- Albayrak, H. Ş. (2019). *Kadın olmak: İslam, gelenek, modernite ve ötesi*. İz Yayıncılık.

- Altınay, A. R. (1987). *Onuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul hayatı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Altınay, R. (2004). Emeviler Dönemi'nde bazı yönleriyle kadın. *Ekev Akademi Dergisi*, 21, 79–100.
- Altın, H. (2017). Osmanlı'da bir kadın pedagog Ayşe Sıddıka Hanım ve eseri *Usul-i Talim ve Terbiye Dersleri*. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 179–192.
- Baykara, T. (2004). *Türkiye Selçuklularının sosyal ve ekonomik tarihi*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Bayraktar, F. (2005). *İslâm'da aile ve çocuk terbiyesi* (2. bs). Ensar Neşriyat.
- Bayram, M. (1994). Fatma Bacı ve Bacıyân-ı Rûm. Damla Ofset Matbaacılık.
- Biçak, S. (2007). *Türkiye Selçuklu toplumunda kadın (XI-XIV. yy)* [Yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Birekul, M. (2018). Anadolu Selçuklu Devleti'nde eğitim ve Konya Medreseleri. *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 85–98.
- Bolelli, N. (2018). *Tarih boyunca muhtelif milletlerde kadın eğitimi*. Rağbet Yayınları.
- Boyacı, N. P. (2014). Platon'da kadın sorunu üzerine bir tartışma. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 18, 205–230.
- Canan, İ. (1996). *Kur'an'da çocuk eğitimi*. Nesil Matbaacılık.
- Cengiz, A. (2022). Osmanlı Devleti'nde temel eğitim kurumlarının yaygınlaştırılması: Bursa Vali Muavini Yusuf Bahaeddin'in lâyihası ve tâlimatı üzerine bir değerlendirme. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 236–251.
- Cengiz, A. (2023). *Ankara sancağında modern eğitim kurumları*. Çizgi Yayınevi.
- Çağır, M., & Türk, İ. C. (2017). 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk eğitim tarihindeki yeri. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 4(11), 62–75.
- Çakallıoğlu, H. (2019). Leylâ Hanım Dîvânı'nda sevgilinin güzellik unsurları [Yüksek lisans tezi]. Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çakır, S. (1994). *Osmanlı Kadın Hareketi*. Metis Yayınları.
- Çeçen, H. (2015). Fitnat Hanım, Zübeyde. İçinde *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Çelebi, A. (1998). *İslam'da eğitim öğretim tarihi*. Damla Yayınları.
- Çetin, A. (2021). *İslam'ın ilk asrında kadın algısı ve eğitimi* (Yüksek lisans tezi). İnönü Üniversitesi.
- Çevikoğlu, N. (2005). *İslam'a göre çocuk terbiyesinde annenin yeri*. İçinde *İslam'da Çocuk ve Aile Terbiyesi (II)*. Ensar Neşriyat.
- Demircan, A. (2015). *Cahiliye Arapları*. Beyan Yayınları.
- Dingeç, E. (2010). Osmanlı toplumunda kadınların üretime katkıları. *History Studies*, 2(1), 9-30.
- Durant, W. (2004). *İslam medeniyeti*.
- Eflaki, A. (2012). *Ariflerin menkıbeleri (II)*. Kabalıcı.
- Eğri, S. (2014). II. Abdülhamid döneminde eğitim sisteminde modernleşme çabaları: Kızların eğitimi ve Bursa İnas Rüşdiye Mektebi. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(26), 127-148.
- el-Belâzurî, A. b. Y. (2013). *Fütûh'ul Büldân*. Siyer Yayınları.
- el-Bustânî, K. (1988). *En-Nisâü'l Arabiyyât*. Dâru Nazîr-i Abbûd.
- Emin, A. (1954). *Duha'l İslam (Vol. 1-I-III)*. Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Erdoğan, M. (2000). *Türkiye Selçuklularında meslekler*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Ergin, O. (1977). *Türk maarif tarihi (Vol. 1-V)*. Eser Matbaası.
- Fazlurrahman. (1992). *İslam (2. bs)*. Selçuk Yayınları.
- Gözütok, Ş. (2001). İslam tarihinde kadın öğretimi ile ilgili bazı yaklaşımlar. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, 269-300.
- Gözütok, Ş. (2016). Rasulullah döneminde kadın ve kadın eğitimi. *Dini Araştırmalar, Kadın Özel Sayısı*, 175-196.
- Gözütok, Ş. (2017). *Kadınlara da farzdır- İslam'da kadın eğitimi ve öğretimi*. Ensar Yayınları.
- Gürses, R. (2021). Anadolu Selçuklu Devleti'nde kadının sosyal, dini ve kültürel hayata etkisi (XI.-XIV. yüzyıl) [Yüksek Lisans Tezi]. Bursa Uludağ Üniversitesi.
- Hamidullah, M. (1980). *İslam Peygamberi I-II*. İrfan Yayınevi.
- Harman, Ö. F. (2001). Kadın. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi (C. 24)* (s. 82-86).
- Hasan, H. İ. (1991). *Siyasî, dinî, kültürel ve sosyal İslâm tarihi*. Kayıhan Yayınları.
- Hasen el-Hâc. (1994). *Hadâratü'l-Arab fi'l-asri'l-Abbâsî. el-Müessesetü'l-Câmi'iyye*.
- Işın, E. (1995). *İstanbul'da gündelik hayat*. İletişim Yayınları.
- İbn Abdilberr, E. Ö. Y. bin A. en-Nemerî. (1992). *El-İstî'âb fi ma'rifeti'l-ashab*. Darul Cebel.
- İbn-i Sa'd, E. A. M. (1985). *Et-Tabakatü-l kübra: C. VIII*.
- İbnu'l-Esir, İ. E.-H. A. b. M. el-Cezeri. (t.y.). *Usdu'l- Ğabe fi Marifeti's-Sahabe (Vols. 1-7)*. Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İncil. (2022). *Kitabı Mukaddes Yayınları*.
- Jennings, R. C. (1975). Women in early 17th century Ottoman judicial records-the sharia court of Anatolian Kayseri. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XVIII(1), 53-114.
- Kaçın, B. (2017). Selçuklu hatunları Büyük Selçuklu Devleti hanedan üyelerinin siyasi evlilikleri. *Bilge Kültür Sanat*.
- Kalkaşandî, A. b. A. (1987). *Subhu'i-a'sâ fi sinâ'ati'l-înşâ (1. bs)*. Daru'l-Fikr.
- Kanter, B. (2021). Terakki-i Muhadderât ve hanımlara mahsus Gazete'de öteki ya da rol model: Avrupalı ve Amerikalı kadınlar. *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, 13(26), 29-56. <https://doi.org/10.26517/ytea.496>
- Karaaslan, D. (2016). Antik Yunan'da kadın olmak. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2), 159-174.
- Karaca, F. (2010). Emeviler Dönemi kadınının durumuna genel bir bakış: Sükeyne bint Hüseyin örneği [Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Karal, E. Z. (1995). *Osmanlı tarihi: C. VI*. TTK Yayınevi.
- Karan, C. (2020). Abbasi sarayında ümmüveledlerin yönetime etkisi: Hayzürân, Şağab ve el-Kahramâniye örneği. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 54, 379-402. <https://doi.org/10.29288/ilted.739413>
- Kayadibi, F. (2012). İslam Dini'nin eğitim ve öğretime verdiği önem. *Journal of Istanbul University Faculty of Theology*, 4.
- Kazıcı, Z. (2020). İslâm'da kadın: (Bir mukayese). *İlahiyat Akademi Dergisi*, 57-72.
- Kesik, B. (2014). Servet, Fatma Servet Hanım. İçinde *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* (ss. xx-xx).
- Kurt, A. (2013). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.

- Küçükdağ, Y., & Arabacı, C. (2004). *Selçuklular ve Konya*. Selçuklu Belediyesi.
- Muhammed, A. V. (1954). *Nüfüzu'n-nisâ' fi'd-devleti'l İslâmiyye fi'l-'lrâk ve Mısr*. Dâru'l-Fikrî'l-Arabi.
- Önder, M. (2013). İslam'ın ilk yıllarında kadın eğitimi. *13*(1).
- Özharat, S. Z. (2014). *IV. Mehmed dönemi Ayntab Şehri'nin sosyal ve ekonomik tarihi (1648-1687)* [Doktora, Erciyes Üniversitesi].
- Özkan, S. (2008). *Türk eğitim tarihi*. Nobel Yayın Dağıtım.
- Piyadeoğlu, C. (2011). Büyük Selçuklu coğrafyasında yaşamış kadın âlimler. İçinde *Ortaçağ'da Kadın* (ss. xx-xx). Lotus Yayınları.
- Rumi, M. C. (2000). *Mesnevi-i şerif*. Kitabevi Yayınları.
- Sa'd, F. A. (1983). *El-ammetüfi'l-Bağdôt fi'l-karni's-salis ve 'r-rabi'ı 'l-hicrî*.
- Savaş, R. (1994). Asr-ı Saadet'te kadın ve aile hayatı. İçinde *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam* (ss. 239-279). Beyan Yayınları.
- Savaş, R. (1996). *Raşid Halifeler Devrinde kadın*. Ravza Yayınları.
- Savaş, R. (2017). *İslam'ın ilk asrında kadın*. Siyer Yayınları.
- Seçen, R. (2020). *Abbasiler Dönemi'nin ünlü kadın siması Zübeyde bint Cafer* [Yüksek Lisans, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Somel, S. A. (2000). Osmanlı Modernleşme Dönemi'nde kız eğitimi. *Kebikeç*, 10, 223-237.
- Söylemez, M. M. (2002). İslam'ın erken döneminde eğitim ve öğretim faaliyetleri. *Dini Araştırmalar*, 5(13), 57-80.
- Şeyban, L. (1996). *İlk dönem Abbâsîler'de kadın* [Yüksek Lisans, Sakarya Üniversitesi].
- Tevrat. (2023). *Gece Kitaplığı*.
- Tunç, B. (1998). Kur'an-ı Kerim'de anne kavramından hareketle eğitimde anne çocuk ilişkisi. *DEAD*, 5, 195-240.
- Turan, O. (1969). *Selçuklular tarihi ve Türk—İslâm medeniyeti (II)*. Turan Neşriyat Yurdu.
- Türk, E. (2022). Temel kaynaklar bağlamında kadın ve kadının eğitimine yönelik bir değerlendirme. *Journal of History School*, LX(LX), 3012-3032. <https://doi.org/10.29228/joh.63608>
- Vakîdî, E. A. M. b. Ö. (2016). *Kitâbu'l-Meğâzi* (2. Baskı). İlk Harf Yayınları.
- Vekî, M. b. H. b. Hayyân. (2001). *Ahbar'ül Kudat: C. I. İrşad*.
- Yıldız, H. D. (1988). *Abbâsiler: C. I. DİA*.
- Yıldız, H., & Cengiz, A. (2020). *Ayşe Siddîka Hanım usûl-i tâlim ve terbiye dersleri*. Sonçağ Yayınları.
- Yılmaz, M. (2016). Hz. Peygamber dönemi ve sonrasında kadın âlimlerin Hadis ilmüne katkıları (Memlükler Dönemine kadar). *International Journal of Cultural and Social Studies*, 2, 378-388.
- Zerkeşi, B. (2015). *Hz. Aişe'nin sahabeye yönelttiği eleştiriler*. Otto Yayınları.
- Zeyneb bint Ali Fevvaz. (1986). *Ed-dürrül-Mansur fi rebbatü'l-hudur* (Vol. 1-I-II). Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye.